

Lietuviškasis sugrįžimas į pokario miestą

Apie Viltės Janušauskaitės disertaciją „Urbanistinio paveldo apsauga sovietinėje Lietuvoje: idėjos ir praktika“ ir jos gynimą

2019 m. birželio 20 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete vyko Viltės Janušauskaitės disertacijos „Urbanistinio paveldo apsauga sovietinėje Lietuvoje: idėjos ir praktika“ (vadovė prof. dr. Marija Drėmaitė) viešas gynimas. Disertacijos gynimo tarybą sudarė pirmininkas doc. dr. Nerijus Šepetys, dr. Dalia Klajumienė iš Vilniaus dailės akademijos, doc. dr. Salvijus Kulevičius ir prof. dr. Arūnas Streikus iš Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto, ir doc. dr. Vaidas Petrulis iš Kauno technologijos universiteto. Ši tarpdisciplininė tema apėmė architektūros, istorijos ir antropologijos siužetus, paveldo ir atminties tyrimų prieigas.

Disertantė, pristatydamą savo tyrimą, kalbėjo apie sąvokas ir sampratas, kurias ji vartojo darbe ir kuriomis bandė atskleisti tiek praktinius, tiek teorinius naratyvus, vyravusius sovietinėje paveldosaugoje. Taip pat kaip svarbios perspektyvos buvo minimi saugojimo ir naikinimo konceptai, galimybė pasiekti realias žinias apie paveldą ir jo vertinimus, Sovietų Lietuvos paveldosaugos kaip sėkmės istorijos pavyzdys. Ši samprata buvo pristatyta kaip nuosekli to meto paveldo vystytojų koncepcija – ji nebuvo nei viešai, nei privačiai kritikuojama, skundžiamasi nebent neefektyvia jos realizacija. Tam įtakos, anot doktorantės, turėjo ir sovietinės Lietuvos, kaip lyderės SSRS paveldosaugos kontekste, įvaizdžio įsitvirtinimas, įsivaizduotas tarptautinis pripažinimas ir visuotinis būtent tokio pasakojimo kultivavimas. Būtent urbanistikos ir architektūros kritikos sovietmečiu nebuvimas skatino disertacijos autorę bandyti išsiaiškinti, kas liko „už kadro“, kas slėpėsi už oficialios pozicijos, klausti, kodėl ir kaip susiklostė būtent tokia urbanistinio paveldo samprata? Tad, be urbanistinio paveldo (kurio sąvoka disertacijoje buvo išsamiai paaiškinta) ir jo sovietinio konteksto tyrimo, disertacijoje buvo bandoma išanalizuoti ir idėjų bei praktikos susikirtimus paveldo klausimais.

V. Janušauskaitė taip pat trumpai pristatė savo disertacijos turinį, paaiškino, kodėl pasirinkta chronologinė analizės prieiga ir kuo svarbus kiekvienas iš aprašomų etapų. Taigi, pradėdama pasakojimą nuo 1956 m., autorė teigė, kad šiame etape grūmėsi pamin-

klosaugos ir miestų statybos idėjos, iš Čekoslovakijos buvo perimtas *sanacijos* (kiemų atlaisvinimo, menkaverčių pastatų išgriovimo juose) konceptas ir 1959 m. patvirtintas vienas svarbiausių laikotarpio dokumentų – Vilniaus senamiesčio rekonstrukcijos projektas. Žinoma, autorė pabrėžė, kad šio dokumento realus veikimas vėliau buvo itin romantizuotas, keliant tikslą apsaugoti paveldą, bet pamirštant tame dokumente numatytų užduočių prieštaringumą ir gerus vertinimus, atsiradusius dėl praktinio kai kurių normų neįgyvendinimo. Buvo pabrėžtas vienas kurioziškiausių faktų, kad dar iki 1977 m. šis planas buvo matomas kaip vertingas ir nepakeičiamas, bandoma jį iki galo įgyvendinti.

Antrasis etapas, prasidėjęs 1969 m. ir autorės įvardytas kaip „sistemos klestėjimas“, truko iki 1987 m. Pagrindine jo sąvoka disertacijos autorė laikė *regeneracijos* konceptą, reiškusį miestų pertvarkymą naujais principais, nuolatinę kūrybą praktiniu lygmeniu, tačiau taip pat paveldo apsaugos metodikos ir principų kritikos nebuvimą. Pagrindinė perskyra, atsiradusi šiuo laiku, V. Janušauskaitės buvo įvardyta kaip skirtingas respublikinių senamiesčių ir vietinės reikšmės urbanistikos paminklų traktavimas, lėmęs itin skirtingus šių objektų likimus ir principus, kuriais vadovautasi „saugant“ vertingąsias miestų ir miestelių savybes. Kalbėdama apie Lietuvos, kaip SSRS paveldosaugos klausimo lyderės, padėtį, disertacijos autorė pabrėžė, kad, pagausėjęs tarptautinių kontaktų su kitas paveldo sampratas taikiusiomis šalimis, ši komunikacija vis tiek buvo išnaudojama tik kaip „vakarietišku“ paveldosaugos metodų kritika, kartu didžiuojantis savo „teisingesne“ urbanizmo samprata.

Trumpą etapą nuo 1987 m. iki 1992 m. pavadinusi „sistemos kritika ir žlugimu“, V. Janušauskaitė pažymėjo, kad šiuo Lietuvos valstybės atgimimo laiku buvo svarbios kelios su paveldu ir jo komunikacija susijusios perspektyvos: XIX–XX a. objektais išplėstas formaliai saugomųjų sąrašas, bandyta atstatyti prarastus pastatus, siekiant susigrąžinti „kunigaikščių miesto didybę“ Vilniuje, tačiau greta buvo jaučiama sistemos krizė ir reformų reikmė bei visuomenėje stipriai išsisknijusi specialisto viršenybė ir romantizavimas. Buvo paminėta, kad šie bruožai savo pėdsakus paveldosaugoje yra palikę iki pat šių dienų, kaip ir urbanizmo sampratoje giliai išsisknijusi manipuliacijos magija.

Šio darbo recenziją pirmoji skaitė dr. Dalia Klajumienė iš Vilniaus dailės akademijos. Disertantė buvo pagirta už teksto gyvumą ir gerus priedus bei iliustracijas, kurios padėjo suvokti gana nelengvą temą ir tarpdisciplininę prieigą prie jos. Tiesa, recenzentė minėjo, kad tekste itin daug gremėzdžiškų institucijų pavadinimų, tačiau taip pat pati pripažino, kad tai aptariamo laiko realijos ir specifika. Taip pat buvo pagirta disertacijos tema bei analitinių kategorijų pasirinkimas, kaip atskleidžiantis ne tik kai kurių šių dienų paveldosaugos sprendimų logiką, bet ir gerai išryškinantis to laiko realijas – nebendradarbiavimą tarp institucijų, skirtingų šaltinių teikiamus skirtingus pasakojimus, veiklos kontekstą. Tai leido šiuolaikiškai ir aktualiai pažvelgti į analizuojamą temą.

Antrasis kalbėtojas – doc. dr. Salvijus Kulevičius iš Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto – teigė, kad ši disertacija yra kokybiškos ir kritiškos lyginamosios analizės pavyzdys, joje susijungia sintezė, kritika ir siūlomas naujas vertinimas, suteikiama perspektyva ir taip pavyksta ištrukti iš veiksmo, pasakojimo apie jį, atsiminimo apie pasakojimą bei veiklą vienodumo rato. Taip pat buvo pabrėžta, kad autorei pavyko naujų ją pasiekusių faktų laviną paversti iliustratyviais epochos vaizdeliais ir išspręsti kitus

galėjusius kilti sunkumus. Rezencijos pabaigoje S. Kulevičius uždavė klausimą, ar galime kalbėti apie sovietmečio urbanizmą kaip sistemą, ar verčiau derėtų tai nagrinėti kaip reiškinių? Kaip paaiškinti jo nuostatų ir sąmonės prieštaringumą ir ar išvis egzistavo lietuviškoji urbanistinė samprata? Disertacijos autorė pažadėjo atsakyti į šiuos klausimus po visų recenzentų pasisakymų.

Kitas disertacijos recenzentas, doc. dr. Vaidas Petrulis iš Kauno technologijos universiteto, pratęsė mintį, kad tai disertacija ne tik apie praeitį, bet ir apie šių dienų procesus. Todėl jam iškart kilo klausimas, kodėl paskutinėje dalyje kalbama apie sistemos žlugimą, o ne apie transformaciją. Tačiau greta to buvo pabrėžta, kad didžiausia disertacijos vertė – tai aiškus itin sudėtingo laikotarpio akcentų sudėliojimas. Taip pat buvo pasakytas komplimentas priešastingumo ryšių tyrimui, kuris neapsiribojo išsklotine, bet buvo analizuojami instituciniai ir asmeniniai sprendimo priėmėjų motyvų lygmenys. Prie organiško konteksto audinio, anot recenzento, taip pat prisidėjo tai, kad buvo nagrinėjami ne tik rašytiniai dokumentai, bet ir pertvarkos planai, architektūros teorijos veikalai, panašūs užsienio šalių pavyzdžiai – čia pagelbėjo disertacijos autorės architektūros ir paveldosaugos išmanymas, konceptualus šios medžiagos pateikimas prieduose.

Šiek tiek kritiškesnius atsiliepimus apie ginamą disertaciją pateikė sovietologijos praktikos ir teorijos tyrinėtojai. Vienas tokių, prof. dr. Arūnas Streikus iš Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto, pirmiausia teigė, kad iš tiesų pateiktas darbas dėl savo turinio ir kontekstų gausos galėtų būti išskirtas į tris disertacijas apie paveldosaugą sovietmečiu. Profesoriumi taip pat svarbi pasirodė sovietinio miesto sampratos traktuotė – kaip apie ją buvo galvojama ir kas su juo daroma. Kritikos šerdį galime apibrėžti kaip disertacijos atotrūkį nuo atminties ir politinės istorijos studijų trajektorijų. Dėl to recenzentui kilo nemažai klausimų apie paveldo išsaugojimo aktyvizmo priežastis 1956–1959 m. ir ryšį su kultūros politikos planais. Kalbant apie XX a. septinto–aštunto dešimtmečių lūžį, buvo klausama apie sąsajas su kraštotyros ir antimodernistiniais sąjūdžiais. Kaip menki disertacijos trūkumai buvo paminėta sovietikos istoriografijos stoka ir komunistų partijos dokumentų analizės neįtraukimas, taigi neaiškus politinis tyrimo šaltinių kontekstas ir santykis su jau atliktais tyrimais, kuris, anot profesoriaus, būtų padėjęs išsiaiškinti kai kurių paveldosaugos sprendimų priėmimo logiką. Recenzentas taip pat abejojo (ne)sėkmės istorijos pagrįstumu ir šiek tiek ironiškai pabrėžė disertantės darbe dažnai vartojamos savokos „nacionalinis“ turinį – kokios šalies „nacionalinis“ gali būti sovietinis visuomenės ir jos buities pertvarkymo planas? Nepaisant šių pastabų, A. Streikus ragino tęsti pradėtus tyrimus, toliau į paveldosaugos procesus gilintis kaip į galios istoriją, plečiant jos sovietinės aplinkos kontekstą.

Paskutinis, bet tikrai ne prasčiausias šio disertacijos gynimo kabėtojas buvo Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto docentas dr. Nerijus Šepetyš, atsiliepimo pradžioje skaičiau, kiek panašių disertacijų jau buvo apginta, ir ieškojęs, kuo visgi V. Janušauskaitės darbas ypatingas šiame kontekste. Daugiausia pagyrų teko disertacijos įvadui – anot recenzento, jame itin tiksliai išskirti analizės lygmenys ir išryškinta sovietinių šaltinių analizės problematika. Tai leido tekstuose ir kontekstuose atrasti daug daugiau loginių sąryšių, negu iš pat pradžių galėtų įsivaizduoti skaitytojas. Nors disertacijos autorė kaip savo tyrimo objektus įvardijo sampratas ir praktikas, anot N. Šepečio, disertacijoje kaip objektas išryškėjo institucijų veikla. Todėl buvo išreikšta mintis, kad gal pavadinime

nevertėjo iš anksto jų numatyti, o imtis tirti konkrečias erdves ar daiktus, institucines sumanymų priklausomybes paliekant tik kaip foną. Šiek tiek recenzento kritikos buvo skirta tam, kad disertacijoje kartais nepakankamai aišku, kuriuo lygmeniu kalbama: nors pati autorė tai tikrai žino, bet pamiršta paaiškinti skaitytojui. Taip pat, rodos, skaitytojui galėję kilti klausimų dėl perskyrų tarp idėjų ir ideologijos, paveldosaugos praktikos ir statybos, planų ir projektų paskirties – realizacijai ar padėti „į stalčių“? Bent jau šiam skaitytojui tokie klausimai kilo ir jis tikėjosi išgirsti atsakymus į juos. Tęsdamas į tyrimo teorinę prieigą nukreiptą mintį, recenzentas klausė, ar sovietmečio paveldosaugoje vyko tikrovės formavimas, ar tiesiog jos nominavimas: šią veiklos šaką dominantis objektas baigdavosi projektais ar bandė pasiekti (ne)pastatytą tikrovę? Žinoma, pripažinęs, kad dauguma jo klausimų yra ne tik teoriniai, bet ir retoriniai, N. Šepetys siūlė tęsti šiuos tyrimus gilinantis į įtampas tarp skirtingų mąstymo ir veiklos praktikų, nes per konfliktus esą geriausiai atsiskleidžia bet kurio konstruotos sovietinės realybės fragmento ambivalentiškumas ir prieštarngumas.

Atsakydama į recenzentų pastabas, V. Janušauskaitė pradėjo nuo atsakymo į pagrindinę pastabą dėl sovietologinės politinės istoriografijos analizės ir panaudojimo trūkumo. Disertantė teigė, kad siekė susitelkti į savo stipriąją profesinę pusę – architektūrą ir paveldosaugą, o urbanistinius pokyčius sovietmečiu politiniais aspektais paliko išnagrinėti ateities tyrėjams. Atsakydama į pastabą apie idėjų ir ideologijos ryšius, disertacijos autorė teigė, kad mažuose sovietinės Lietuvos miesteliuose ir provincijoje visos diskusijos sukosi aplink praktiką ir ūkį, ne apie ideologiją, todėl ir jos pokyčius ten užčiuopti sunku. Urbanistinio planavimo specifika išsiskyrė iš bendro sovietmečio konteksto ir tuo, kad nebuvo miestų pertvarkymo projektų, rengiamų „į stalčių“ – spaudoje ir tarp specialistų vyko tik praktinės diskusijos žinomų projektų įgyvendinimo klausimais. Todėl negalima nieko teigti apie urbanistikos ir paveldosaugos grynąjį teorinį diskursą, nes jis paprasčiausiai nebuvo plėtojamas. Atsakymas į klausimą, koks buvo etnografinių sąjūdžių ir antimodernizmo idėjų sąryšis, buvo paprastas – antimodernistinės tendencijos radosi lygiagrečiai vystantis modernizmo ir vėliau postmodernizmo projektams tiek architektūroje, tiek paveldo supratime, o etnografinis sąjūdis Sovietų Lietuvoje sietinas tik su XX a. aštuntu–devintu dešimtmečiais. Taip pat V. Janušauskaitė nesutiko su pasakyta mintimi apie paveldosauginės sistemos transformaciją atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę – galbūt per stipru yra kalbėti apie sistemos žlugimą, bet iš tiesų nebeliko paveldo klausimus kuruojančių ir saugojimo praktikas įgyvendinančių institucijų, taigi galime kalbėti tik apie tam tikrą idėjų tęstinumą, nes buvo iš esmės pakeista žaidimo sistema ir įprastos direktyvos nebeveikė.

Po šio pasisakymo ir disertantės vadovės prof. dr. Marijos Drėmaitės kalbos, trumpai pasitarę, disertacijos gynimo tarybos nariai paskelbė, kad Viltei Janušauskaitei suteikiamas humanitarinių mokslų daktarės vardas ir linkima toliau sėkmingai tęsti praeities paveldosaugos tyrimus ir darbuotis apsaugant ir atkuriant šiandienos paveldą.

Monika Šipelytė